

Асоціація політичних психологів України
Інститут соціальної та політичної психології АПН України

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ

ТА ЇЇ РОЛЬ У СТАНОВЛЕННІ
ГРОМАДЯНИНА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Збірник наукових праць
Випуск 9

За загальною редакцією
члена-кореспондента АПН України М. М. Слюсаревського
Упорядники: Л. А. Найдьонова, Г. В. Мироненко

Київ – 2009¹

---

¹ Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / за заг. ред. М. М. Слюсаревського ; упоряд. Л. А. Найдьонова, Г. В. Мироненко. – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 9. – 280 с.

http://ispp.org.ua/backup_ispp/1270201800

ББК 66.07+88.8

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту соціальної та політичної психології АПН України (протокол №7/09 від 30 червня 2009 р.)

Р е д а к ц і й н а р а д а:

М. М. Слюсаревський (голова, м. Київ),
М. Й. Варій (м. Львів), С. Д. Максименко (м. Київ),
М. Левицька (м. Варшава, Республіка Польща),
М. І. Михальченко (м. Київ)

медицины / В. И. Гарбузов. – СПб. : Комплект, 1995. – 431 с.

6. Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. завед. – 2-е изд. – М. : Нов. школа, 1996. – 352 с.

ГОЛОДОМОР: СТРАЖДАННЯ, СПРИЧИНЕНІ ПОЛІТИЧНОЮ ТЕХНОЛОГІЄЮ

Сторінки 73-82

Л. А. Найдьонова

Представлено результати теоретичного аналізу психічних станів, викликаних тривалим голодуванням. На основі психологічного аналізу документальних свідчень про соціально-політичні події початку 1920-х років у Поволжі та 1929–1933 років в Україні робиться висновок про використання голоду як політичної технології. Описується динаміка психічних страждань, розкривається механізм доведення людини до психічного зламу. Порушується проблема трансгенераційної передачі колективної психічної травми Голодомору в Україні.

Ключові слова: Голодомор, голод, психічні страждання, психічна травма, політична технологія.

Представлены результаты теоретического анализа психических состояний, обусловленных длительным голоданием. На основе психологического анализа документальных свидетельств о социально-политических событиях начала 1920-х годов в Поволжье и 1929–1933 годов в Украине сделан вывод об использовании голода в качестве политической технологии. Описывается динамика психических страданий, раскрывается механизм доведения человека до психического слома. Поднимается проблема трансгенерационной передачи коллективной психической травмы Голодомора в Украине.

Ключевые слова: Голодомор, голод, психические страдания, психическая травма, политическая технология.

The results of theoretical analysis of psychic states under long-term famine are presented. On the basis of psychological analysis of documentary evidences of the political events in 1929-1933 in Ukraine and at the beginning of 1920-ies in Povolzhje the conclusion was made that famine was used as political technology. The dynamics of psychic sufferings are described, the mechanisms of bringing people to psychological break-down are revealed. The problem of trans-generation collective psychic trauma is presented.

Key words: Golodomor, famine, psychic sufferings, psychic trauma, political technology.

Моїм рідним, які загинули в 33-му:
трирічному Миколці, який
усе просив: “мамо, гам”,
і дев’ятирічній Дуні.

Проблема. Інколи до психологів як експертів звертаються із запитом щодо проблем, які на цей час вивчено недостатньо. Звичайно йдеться про

такі проблеми, від яких не можна відмежуватися, пославшись на недостатнє вивчення. Самовизначення на пошук відповіді задає інтенцію і для пошуку засобів обґрунтування способів її отримання, особливо коли питання виходить за межі традиційно окресленого предмета психологічної науки. Урешті-решт, знаходячи відповіді, ми займаємо певну позицію і захищаємо її об'єктивність. Одним із способів забезпечення об'єктивності є емоційна відстороненість, відкидання суб'єктивного, упередженого. Але є такі питання, щодо яких відкинути власні емоції неможливо. Це трапляється тоді, коли психолог спирається на знання спільноти, які він так само поділяє, коли його позиція вбудована в буття спільноти, до якої він належить. Саме таким питанням став запит про страждання людей унаслідок голоду 1932–1933 років, на який потрібно було дати науково обґрунтовану відповідь.

Відомо, що тема Голодомору використовується в межах виборчої кампанії як ознака поляризації виборців, тому відповідь на запит видається надзвичайно актуальною. У цій темі відбивається не тільки історія, а й дилема політтехнологій сьогодення – відповідальності психологів за технологічні наслідки використання відкритих ними механізмів. Наслідками безвідповідальності стають страждання людей.

Мета статті: інтеграція сучасних знань для досягнення розуміння масштабу психічних страждань людей унаслідок голоду 1932–1933 років. Перша спроба проведення такого аналізу не позбавлена недоліків і, можливо, ставить більше запитань, ніж дає відповідей. Будь-яка конструктивна критика доказовості висновків сприятиме розвиткові психологічної науки через опрацювання нею таких болючих для українського суспільства проблем.

Взявши за основу загальнодоступну популярну інформацію про голодування, ми охарактеризуємо базові фізичні страждання та соціальний контекст ескалації психічних страждань. Досвід вивчення способів адаптації до стресу зумовив схему аналізу динаміки страждань, яка підтверджується щоденниковими записами сучасників подій. Аналіз соціальної ситуації спирався на доступні історичні дослідження і дав змогу виділити обставини, які підсилювали страждання людей, доводячи їх до психічного зламу. Таким чином, логіка викладення отриманих результатів відповідає якісним дослідженням. Ми не ставили за мету визначити співвідношення між кількістю людей, які страждали від Голодомору, і тими, кому вдалося пережити той страшний час більш-менш благополучно. Це швидше спроба розкрити і реконструювати психологічний зміст невимовних страждань тих людей, які гинули. Згідно з морально-етичними імперативами психології масовий, повсюдний характер страждань не знецінює особистого болю кожної окремої людини.

Базові фізіологічні наслідки тривалого голодування людство достатньо вивчило ще до ХХ ст., а от психологічних і соціально-психологічних досліджень з цієї теми дуже мало. Етико-моральні причини не допускають експериментального вивчення впливу голодування і недоїдання на людину (щоб не завдати їй шкоди, страждань). Накопичений досвід вивчення

наслідків голодування пов'язаний з аналізом окремих випадків, які трапляються з тих або інших причин (політичне голодування, медичні випадки, стихійні лиха тощо). Крім того, описано досвід голодування в концентраційних фашистських таборах, наслідки біологічного голодування полонених американців під час японської війни тощо. Загалом війна, руйнуючи інститути суспільства, які забезпечують харчові потреби населення, часто стає причиною масового недоїдання і голоду. З природних причин, унаслідок неврожаю, масовий голод на території Європи траплявся до початку XVII ст. Пізніше, з розвитком суспільства (індустріального товарного виробництва, транспорту), стало можливим не допускати масового голоду в тих аграрних районах, які постраждали від погодних умов. У примітивних суспільствах (зокрема племена Африки, Австралії) масове недоїдання й голод існують і в наш час, що робить їх доступними для етнографічних досліджень. Тож наші висновки спираються на виявлені непрямо в цих дослідженнях психологічні феномени, а також аналіз опублікованих результатів історіографічних пошуків, зокрема листів, щоденників, спогадів свідків подій 1932–1933 років в Україні.

Фізичні страждання від голоду. У разі довготривалого недоотримання необхідної організмові їжі спостерігається його поступове виснаження, послаблюються захисні сили (знижується імунітет). Це відбувається внаслідок того, що організм вдається до розщеплення (аутолізу) тканин, у першу чергу тих, які найменше пов'язані із життєзабезпеченням. Вивчення ефекту голодування медиками в лікуванні показало, що фізіологічно допустимі періоди тривалості голодування залежать від початкової маси тіла (чим більша маса, тим більше може тривати голодування без незворотних шкідливих змін в організмі). Описано випадок голодування тривалістю 119 днів, протягом якого маса тіла людини зменшилася від 145 до 81 кг. Дитина за відсутності їжі стільки прожити не може: відомий випадок смерті 4-річного хлопчика на 75-й день голодування (унаслідок повного руйнування стравоходу і шлунка їдкою рідиною). Отже, фізіологічно допустима тривалість голодування залежить від індивідуальних умов. Втрата маси тіла, дистрофія м'язів, виснаження внутрішніх органів – фізіологічні прояви наслідків тривалого голодування.

Дослідження втрати маси різними частинами тіла внаслідок голодування, проведені ще в XIX ст., показали, що навіть у разі надзвичайно високих втрат маси тіла та окремих органів мозок людини зберігає свою вагу. В американських підручниках того часу наводилися таблиці втрати ваги окремих частин тіла у випадку голодної смерті. Як встановив 1877 р. лікар з Пенсильванії Едуард Дьюї, вага мозку не змінювалася. Використовуючи інші органи як депо, мозок зберігає свою матеріальну неушкодженість, а людина, відповідно, здатність до розумової діяльності навіть у тому випадку, коли тіло перетворюється на справжній скелет [1, с. 19]. При цьому людина, як правило, зберігає здатність розуміти, відчувати, переживати навіть тоді, коли не може рухатися (крім періодів втрати свідомості, голодних запаморочень тощо). Разом з тим психологія людини нерозривно пов'язана з її харчовою

поведінкою: зміни в харчуванні безпосередньо чи опосередковано можуть змінювати психічні стани, емоційно-вольову сферу особистості, хід пізнавальних процесів, самооцінку, стосунки з іншими тощо.

Фізичні і психологічні страждання виникають не тільки внаслідок повного голодування. У випадку довготривалого недоїдання, коли людина протягом місяців не отримує продуктів, які містять білки, вона страждає від білкового голоду. Білки містяться насамперед у їжі тваринного походження – м'ясі, молоці, яйцях (у хлібі теж є певний відсоток білків). Якщо організм упродовж тривалого часу не отримує з їжею життєво необхідних людині білків, він ніби починає перетравлювати сам себе. Розвиваються малокрів'я (анемія), сліпота, з'являються набряки кінцівок, обличчя, шкіра не витримує і лопається, людина відчуває сильні болі у всьому тілі, відбуваються незворотні зміни – відмовляють життєво важливі органи і настає голодна смерть. Харчування так званими ерзацами (замінниками хліба з неїстівних чи умовно їстівних продуктів – тирси, кори і т. ін.) призводить до додаткового отруєння організму, що теж викликає важкі фізичні страждання.

Більш докладну і детальну картину фізичних змін організму внаслідок голоду можуть надати спеціалісти фізіологи, медики. Ми наводимо тут загальні й досить широко відомі дані, щоб окреслити вихідні положення для відповіді на поставлені запитання. Голод зумовлює фізичні страждання людини, тривале голодування призводить до фізичного виснаження і завдає надзвичайно сильних страждань. Унаслідок голодування змінюється психічний стан людини, яка від мобілізації і поведінкового збудження переходить до байдужості, слабкості, апатії.

Соціальні причини психічних страждань. У період 1932–1933 років унаслідок тривалого масового недоїдання і голоду велика кількість людей в Україні зазнавала значних фізичних і психічних страждань. Варто наголосити, що психічні страждання людей були зумовлені не тільки фізичною відсутністю харчів для споживання, а й тією соціальною напруженістю в суспільстві, яка виникла внаслідок колективізації та способів її проведення.

Зміни ситуації, до яких потрібно пристосовуватися, вважають високою мірою стресовими для людини взагалі. Так, у відомих тестах Холмса і Рая, що дають змогу визначити ризик розвитку захворювань унаслідок стресових життєвих подій, до таких відносять смерть близького члена родини, вирок суду та ув'язнення, зміни фінансового і майнового стану, місця роботи, фаху, спеціалізації, умов життя та ін. [2, с. 104]. Ключовим моментом адаптації до таких змін і ключовим фактором стресу в стресогенних ситуаціях є недостатність контролю (коли зміни відбуваються неочікувано) та відчуття власної безпорадності (неспроможності вплинути на ситуацію). Таким чином, самі по собі зміни устрою сільськогосподарської праці (від індивідуального одноосібного господарювання родиною до колективного) вже були стресогенним чинником для людей, особливо враховуючи аспекти власності на землю, засоби сільськогосподарського виробництва, худобу, збіжжя. Колективізація призводила до явища “обезличування”, коли людину

було позбавлено права самостійно приймати рішення, розпоряджатися майном, навіть годувати коня, який нещодавно був її власністю. Психологічний стрес, який відчуває в такій ситуації людина, можна порівняти із станом, який спричинюється пограбуванням, обкраданням. Імовірно, стрес може бути навіть сильнішим, оскільки блокуються природні способи його розрядки (відреагування), щонайменше, явний прояв ненависті до кривдника. Зменшення стресу досягається за рахунок активної дії, спрямування почуття ненависті на причину негаразду і вільне виявлення цієї емоції. Якщо людина вірить, що може щось змінити, бачить підтвердження, що її дії реально дають бажані наслідки, стрес втрачає свою руйнівну силу, психічні страждання послаблюються.

У ситуації масової колективізації, яка розгорнулася в Україні 1929 р., виявлення емоцій і відреагування стресу були заблоковані терористичними репресивними діями влади. Ідеться про почуття страху, що ґрунтувалося на реальній загрозі потрапити до категорії “куркулів” чи “підкуркульників” (які висловлювалися на підтримку розкуркулених, наприклад, брали до себе в хату замерзлих дітей викинутих на вулицю сусідів і тому подібні природні дії) і зазнати узаконеного терору – конфіскації всього майна, арешту й ув’язнення, виселення за межі України. Почуття страху, загрози, напруги, тривоги, пригніченого настрою, придушеного глухого незадоволення – характерна реакція людей на тогочасні обставини. Надалі ситуація психологічно не змінювалася, а тільки погіршувалася. Зрозуміти те, що відбувається, раціонально пояснити чи виправдати його люди були нездатні, що підсилювало психічні страждання від своєї безпомічності і безглуздості ситуації.

Документи [3, с. 10] свідчать, що треба окремо виділяти голодування 1931 р., голод 1932 і голодомор 1933 р. Після непоганого врожаю 1930 р., коли в Україні протягом січня – листопада було заготовлено 400 млн пудів хліба (республіка ще ніколи не заготовляла такої кількості зерна), на селі виникли серйозні проблеми з укомплектуванням посівного, продовольчого і фуражного фондів. Уже в першій половині 1931 р. селяни змушені були, щоб вижити, харчуватися сурогатами. Унаслідок цього відбулося падіння продуктивності праці і зменшення виробництва, яке не було враховано в планах хлібозаготівлі на наступні роки, адже у влади були зобов’язання перед іноземними державами щодо закупівель техніки, необхідної для індустріалізації; не слід забувати і про очікування війни, тож армія потребувала продуктових резервів. Завдання виконувалися будь-якою ціною, насамперед ціною життя мільйонів людей.

Варто також згадати, що досвід саме такого способу вирішення питань уже був апробований у Росії (голод у Поволжі 1920-х років) [4]. Тоді факт голоду не замовчувався, приймалася допомога інших країн. Ми згадуємо про цей факт циклічного виникнення голоду на території колишнього Радянського Союзу для того, щоб підкреслити – інформація для коригування дій була доступною верхівці влади. Так, у Поволжі велися дослідження впливу голоду на людину, організовувалися навіть музеї голоду (у Саратові,

Самарі), на які виділялися кошти. Учений із Комі П. О. Сорокін написав аналітичну книгу про ті події – “Голод как фактор” (1921), набір якої було знищено після публікації її частини “Голод и идеология общества” в журналі “Экономист” (1922). На думку вченого, голод викликає в людей появу, розвиток і успішне “щеплення” комуністично-соціалістично-урівнювальних рефлексів (іншими словами, ідеології), які в голодних масах знаходять чудове середовище, “заражають” їх зі швидкістю сильної епідемії. Причина полягає в тому, що на тлі голоду руйнуються всі інші фактори регуляції суспільного життя (соціальні норми, цінності). Автора було вислано з країни, і фактично вперше ця книга побачила світ лише 2003 р. (“Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь”).

З огляду на це досить обґрунтованою виглядає думка про те, що глобальний експеримент із голодом у Поволжі, який, за підрахунками сучасних учених, забрав померлими і ненародженими понад 5 мільйонів людей, було повторно використано як технологію впливу на суспільство в наступні періоди, зокрема коли потрібно було зломити спротив населення України (та інших республік Радянського Союзу) під час колективізації в 30-ті роки. Це була “удосконалена” технологія, адже до неї додалося замовчування голоду, відповідне маніпулювання засобами масової інформації, унаслідок чого було заблоковано допомогу, яку могли б надати голодуючим інші райони держави та інші країни. Інформація про голод в Україні поширювалася лише через механізм чуток, участь у розмовах на ці теми вважалася проявом ідеологічної слабкості, переслідувалася і каралася зняттям з роботи, позбавленням громадянських прав, ув’язненням, висилкою. Уведення в грудні 1932 р. паспортного режиму й інституту прописки [3, с. 11] суттєво зменшило можливості вільного законного пересування людей, які шукали виходу із становища. В умовах, що склалися, психічний стан людини визначався не тільки матеріальними чинниками відсутності нормальних умов харчування, недоїданням і голодуванням. Фізичні страждання підсилювалися й помножувалися відчуттям безвиході, безнадії, розгубленості і вимушеної (навченої) безпомічності, блокувалися природні психологічні та соціальні механізми опанування фізичних страждань. Суспільство, та й окремі люди, були не готові до протистояння обманові в державних масштабах, протистояння маніпуляціям довірою мас, у тому числі й активних послідовників комуністичних ідей (колишніх революціонерів, червоноармійців, активних колгоспників), які теж таврувалися як вороги, якщо проявляли сумніви або вирішували моральну дилему на користь людяності. Прийоми політики поляризації села [там само, с. 10], протиставлення одних людей іншим (заможних незаможним) експлуатували існуючі в спільноті людей явні та приховані звичайні міжособові суперечності, старі образи, заздрощі, помсту, перманентні сусідські конфлікти. Провокуючи і розхитуючи психологічний клімат спільноти, агенти, що уособлювали владу, використовували ці психологічні механізми як маніпулятивні інструменти досягнення мети, а відповідно сприяли ізоляції

людей, руйнували ті соціальні зв'язки, які психологічно допомагають долати страждання. Моральний тиск і примус, постійний психологічний терор, насильство і репресії посилювали психічні страждання людей від голоду. У період 1932–1933 років загальний психічний стан населення був стресовим, напруженим, пригніченим, сповненим страху.

Динаміка психічних страждань. Адаптаційні сили організму і психіки працювали за межами природних людських можливостей, що спричинилося до психічного зламу багатьох людей. Аналіз щоденників того часу, які представляють хронологію подій, підтверджують таку динаміку психічного стану людини внаслідок тривалого голодування та описаних вище обставин психологічного насильства і терору. На тлі фізичного виснаження в людини змінювався емоційний стан: вона ставала дразливою, відчувала припливи злості, ненависті, які могли виливатися на близьких і випадкових людей. Відбувалися зміни в поведінці, пов'язані з послабленням контролю на тлі зосередженості на незадоволенні основної потреби організму в їжі. Загалом незадоволена потреба створює зону постійного збудження в мозку, яке домінує над усіма іншими. На психологічному рівні таке збудження проявляється у звуженні свідомості: вибірковості пам'яті (що не пов'язано з потребою – забувається), усі думки зосереджуються на тих предметах і обставинах, які могли б задовольнити потребу в їжі. Людина може думати лише про хліб, хліб і знову про хліб. Часто ці слова, за свідченнями очевидців, були останніми словами людини, що помирала від голоду, особливо дитини з її несформованою психікою. Люди через голод ставали неуважними до всіх інших обставин, які їх раніше хвилювали, у тому числі до стосунків, оскільки занадто зосереджувалися на домінуючій потребі. Такі психічні стани звуженої свідомості характерні для наркоманії, а також для суїциду, особливо в момент здійснення спроби самогубства. Усе, що відволікає від основної потреби (в їжі), викликає неконтрольований афект, гнів, злість, грубість, жорстокість, агресію. Такий стан свідомості викликаний голодуванням і виснаженням організму, а не особистісними рисами людини.

У період голоду 1932 р., як свідчить щоденник учительки О. Радченко (знайдений в архіві як долучений до кримінальної справи матеріал), були “всі незадоволені, у відчаї...” (січень), думки “де брати їжу, як дістати?” не дають спокою, стає все більше крадіжок, розвивається жорстокість (люди не підібрали двох дітей, що замерзли на узбіччі). Читаємо далі: “я боюся голоду, боюся за дітей” (лютий); “злидений спосіб життя поступово перетворює людей на грубих, розгнущаних, жорстоких, готових на злочин істот”; “не можу усмирити свою злобу”; “така зла, що не можу висловити свою злобу і обурення”; “Вася сьогодні нагрубив, знову і знову, як завжди нізащо” (квітень), “терплю грубість, образи” (травень); “нема сили стримуватися чи не звертати уваги” (червень), “голос у нього тремтів, він кожен хвилину міг заплакати. О бідні, бідні замучені люди!” (вересень) [4, с. 1011–1026].

Наростання виснаженості гальмує статевий потяг: “коли він хотів проявити ласку, за якою я так скучила, так потребую, на мене найшла якась омертвілість, притуплення якесь усіх почуттів і думок” (червень) [там само, с. 1016–1017]. Відбувається гальмування материнських почуттів, які не можуть протистояти ситуативному роздратуванню: “учора вдень я обурилася непослухом дітей і набила їх, говорила, що краще б вони померли, ніж так мучити мене. Жахливо лаялась, а вночі відчула весь жах загрози смерті” (червень) [там само, с. 1017]. Судячи з інших згадувань у щоденнику, така поведінка авторці аж ніяк невластива, що свідчить про зміну ставлення до дітей під впливом мук голоду і виснаження організму.

Інші документи і свідчення (див. [5]) підтверджують, що часто останнім проявом материнського почуття виснаженої голодом селянки було підкидання не менш виснаженої голодом дитини, яку нічим було годувати, в місто. Журнал “Свобода” (ч. 98 за 1948 р.) до 15-х роковин Голодомору писав: “Десятки тисяч напівбожевільних від голоду матерів, діставшись до міста, кидали своїх дітей, лишали їх просто на вулицях, у громадських вбиральнях, скрізь. Ці нещасні матері, що вже ніколи не бачили своїх дітей, думали в такий спосіб врятувати їх від неминучої смерті” (цит. за [6]).

На етапі збудження, мобілізації всіх сил у людини, що прагнула розв’язати проблему їжі, зменшувалося відчуття ризику. Люди масово вирушали в подорожі за хлібом, переступали всі правила і моральну заповідь “не вкради”, вдавалися до нерозумних вчинків (наприклад, продавали покрівельне залізо з даху хати, прирікаючи родину на страждання від негоди), і цей перелік можна продовжувати. Безрезультативність неодноразових спроб і намагань приводила людей до відчаю, психічного зламу і навіть до самогубства. Наведемо лише один із спогадів, де описано обставини, які штовхнули людину до суїциду: “У службових справах їздив я до міста Юзівки (в Донбасі). На станції цього міста я бачив масу людей, що подорожували в пошуках хліба. Усіх їх обшукувала міліція і забирала все, що знаходила. На моїх очах сталася така подія: в одного селянина міліція знайшла в мішечку якихось 5 фунтів крупів і два буханці хліба і забрала це. Як же він благав їх, щоб не забирали тих його скарбів! Казав, що у нього дома помирають дружина і двоє дітей, які чекають на цей хліб як на порятунок. Не допомогло. Звертався він і до людей, щоб вони заступилися за нього і допомогли йому. Багато хто з них плакав, слухаючи його розповідь, але ніхто йому не допоміг, бо не міг. Півгодини потому він кинувся під потяг” [6].

Наступним етапом психічних страждань є перехід від відчаю до апатії, байдужості, загальмованості. Масштаби голоду віднімали в людей віру в можливість щось змінити власними діями: “Думки, що я нічого не можу зробити, що мільйони людей гинуть від голоду, що це стихія, привели мене до повного відчаю” (січень 1933 р.) [4, с. 1022]; “Люди по селах їли собак і котів, їли полову, листя й кору. Товкли в ступах ще з осені обеззернені качани кукурудзи й пекли з того “борошна” перепічки. Нарешті подекуди почалося поїдання трупів померлих, а там – і людодїство. І що

найжахливіше, так це те, що це явище нікого вже не вражало і не дивувало. Так-бо страхіття голоду і свідомість безвихідности притупили тоді людські почуття” [6].

Психічний злам і канібалізм. Наразі точно невідомо, наскільки незворотними є зміни в характері, темпераменті людини. Якісний аналіз даних щоденника вчительки не дає відповіді на ці запитання, оскільки щоденникові записи після її арешту припиняються. За історичними матеріалами та свідченнями авторки щоденника, вона голодувала менше, ніж багато інших (мала пайок чоловіка, що працював у лісництві, присадибну ділянку, сад, пасіку, допоки це не було конфісковано наступною хвилею репресій). Проте досить довгий відтинок часу, охоплений спостереженнями в щоденнику, дає змогу зробити висновок про хронічне недоїдання і повсюдний голод, а також виокремити психологічні феномени, які його супроводжували. Немає жодних сумнівів, що ті померлі від голодної смерті люди, які не вели щоденників і тепер ніяк уже не можуть дати свої свідчення, були в іще гірших умовах. Спираючись на спогади, зібрані в етнографічних дослідженнях письменниками, фольклористами, істориками, можна було б кількісно підкріпити виявлені тенденції і дати вичерпні характеристики психічних страждань. Сподіваємося, що такі ґрунтовні наукові дослідження буде проведено в майбутньому. Проте, спираючись на доступні для опрацювання дані, можна стверджувати, що внаслідок мук голоду і крайнього виснаження, споглядання голодних смертей знайомих людей, безрезультатних намагань знайти їжу для себе і родини населення України в 1932–1933 роках перебувало в стані, близькому до повного психічного зламу. Принаймні можна стверджувати, що люди масово переживали стан зміненої свідомості (її звуження), коли заради виживання відкидалися моральні заборони, активізувалися тваринні інстинкти. Як уже зазначалося вище, соціальні інститути, які завжди допомагають людині здійснювати контроль за власним життям, виявилися зруйнованими. Саме цим пояснюються масові випадки психічного зламу, сімейного канібалізму, порушення моральних заборон на трупоїдство і людоїдство.

Для прояснення цих явищ слід звернутися до досліджень історії масових голодувань і пов'язаного з ними канібалізму. Серед цих досліджень, на жаль, психологічні дослідження нам невідомі. Біологічні дослідження канібалізму тварин довели, що депривація харчової потреби (голод) викликає поїдання потомства батьками: для досліджуваних пацюків така поведінка запускається на 2-3-й день голоду [7, с. 303]; птахи після 12 годин голодування починають їсти яйця (за умови температурного режиму нижче 20 градусів) [8, с. 67]. Етнографічні дослідження примітивних культур Австралії показали, що в неврожайні роки, коли наставав масовий голод, матері вбивали новонароджених (інфантицид) – до 30% від усіх народжених у цей час. Частими бували випадки вбивства наймолодшої в сім'ї дитини, щоб не дати померти старшим дітям. Такі ж явища характерні для відсталих народів Африки, де потужності виробництва продуктів слабкі, а народжуваність не контролюється суспільними інститутами. У релігійних віруваннях цих

культур такі ситуації відображено й виправдано: усі вірять, що померла таким чином дитина народиться знову в кращі часи. У такий спосіб фізичні муки від голоду не посилюються психічними стражданнями через порушення моральних устоїв.

Дослідження показують, що сімейне людоїдство (на відміну від поїдання ворогів) ніколи не відбувається в благополучні часи, коли їжі вистачає. Історики довели, що канібалізм характерний не тільки для аборигенів Африки і Австралії – у середньовічній Європі масовий голод траплявся також досить часто. Наприклад, під час голоду в Бургундії на початку XVII ст. зафіксовано випадок, коли церква видавала індульгенції канібалізму, тобто допускала вибачення такого смертного гріха, здійсненого в нелюдських умовах існування [9, с. 153]. Тому яким би порушенням моральних норм суспільства це не було, випадки канібалізму в екстремальних умовах масового голоду є поширеним явищем, яке ґрунтується на біологічних механізмах забезпечення виживання індивіда і популяції в цілому. Лише соціальні механізми здатні протистояти таким програмам поведінки, а коли порушені й вони, то виникнення цього явища стає невідворотним. Полишена сама на себе з бідною масового голоду, людина починає діяти як біологічна істота, котра забезпечує власне виживання і продовження життя хоч тим дітям, які мають більшу імовірність вижити. Діти до шести років, які не могли допомагати батькам працювати, утруднювали їхню мобільність, мали меншу масу тіла, мали й набагато менше шансів вижити в період 1932–1933 років. У звуженій стражданням голоду свідомості вбивці висновок про те, що ця приречена на смерть дитина може дати шанс вижити іншим, був логікою відчаю, хоча й, безумовно, порушував існуючі тоді і зараз моральні й законні норми. Таким чином, можна припустити існування закономірності: у людини, тривалий час позбавленої їжі, відбуваються значні психічні зміни, унаслідок яких вона стає здатною на вчинки (зокрема канібалізм), що суперечать не лише суспільній моралі, а й власній моральності цієї людини. Строге наукове підтвердження психологічних механізмів цих змін потребує спеціальних комплексних досліджень, що спираються на психоісторичні (зокрема біографічний) методи, психофізіологічний аналіз із застосуванням методів психіатрії, ендокринології та інших суміжних дисциплін.

Розглядаючи довготривалі наслідки Голодомору, можна спиратися на здобутки екстремальної та кризової психології, яка вивчає наслідки завданих людині психічних травм, досвід психології відчаю та надії [10]. Психічна травма – це нервові потрясіння. Травматичний стрес за інтенсивністю пережитих почуттів співмірний з усім попереднім життям. Загроза життю – це та обставина, яка завдає суттєвої травми психіці людини, впливає на подальше її особисте психологічне благополуччя і здоров'я, змінює спосіб життя. Психотравмування спричинюється ситуацією, яка несе загрозу власному життю, а також унаслідок спостереження за втратою життя іншою людиною. Головним травмувальним чинником є гостра емоція страху. Головний зміст психічної травми – втрата віри в те, що життя організоване

відповідно до порядку й піддається контролю. За цими критеріями можна однозначно стверджувати, що голод 1932-го і Голодомор 1933-го завдали психічної травми всім людям, які його пережили.

Довготривалі трансгенераційні психологічні наслідки Голодомору. З об'єктивних причин спеціальних психологічних досліджень, що ставили б за мету з'ясування психологічних наслідків тривалого масового голодування, майже не проводилось. У вітчизняній експериментальній психології такі дослідження не практикувалися ні під час голоду, ні після цих подій, оскільки тема Голодомору десятиліттями була під забороною. Зарубіжні експериментально-психологічні дослідження стосуються хоч і близької, але дещо іншої проблематики. За часи існування експериментальної психології (приблизно півтора століття) у Західній Європі та Америці не спостерігалось масових випадків голоду серед цивільного населення, отже, зарубіжні дослідження аналогічного явища також невідомі. Наявні дослідження стосуються насамперед проблеми анорексії, тобто хворобливого стану, коли людина відмовляється від їжі. Відомі окремі дослідження жертв Голокосту та їхніх нащадків.

Проте означені випадки суттєво відрізняються від явища Голодомору, що утруднює аналогізування. Анорексія – це явище, коли голодування і психічні розлади мають протилежний причинно-наслідковий зв'язок (відмова від їжі як наслідок порушення психічного стану). У концентраційних таборах люди чітко усвідомлювали причину лиха; тож ті, хто вижив, та їхні нащадки могли вільно виражати скорботу та інші сильні почуття. Наслідки цієї колективної травми було опрацьовано завдяки численним суспільним акціям, присвяченим згаданім скорботним подіям. Зовсім інша ситуація з українським Голодомором, який не тільки не був психологічно опрацьований, а ця тема взагалі була заборонена, витіснена із суспільної свідомості. Особливо ця заборона позначилася на нащадках жертв Голодомору.

У соціальній психології і психотерапії (насамперед у так званому трансгенераційному підході) [11–16] встановлено таку закономірність: якщо колективна травма в одному поколінні не була належним чином психологічно опрацьована, вона передається у спадок наступному поколінню, яке, не будучи травмованим (наприклад, народилося після цих подій), переживає всі ознаки колективної травми та прагне позбутися неприємного стану. Це проявляється в особливостях суспільної психології, менталітету тощо. Помічено ще й таке: чим більше із суспільної свідомості витісняються наслідки колективної травми, тим більша ймовірність її психосоматичних наслідків, що проявляється у специфічних захворюваннях, поширених у даній популяції. Утім, щоб з'ясувати, які саме хвороби чи характерологічні особливості сучасних українців пов'язані з Голодомором, потрібно провести додаткове дослідження. Про наявність трансгенераційного перенесення травми Голодомору свідчить емоційність, яку викликає у представників наступних поколінь обговорення цієї теми, у тому числі й

наявність спротиву, майже масового бажання уникнути страждання, яке актуалізується, коли хтось згадує про цю трагедію.

Узагальнюючи різні психологічні джерела, можна зробити попередні висновки про довготривалі наслідки українського Голодомору. Насамперед для сучасної суспільної психології характерне глибоке витіснення всього, що стосується теми голоду, небажання порушувати цю тему, що пояснюється страхом навіть перед згадкою про травму. Можна припустити, що для українського менталітету характерна психологія жертви, поширена серед значної частини української популяції. Суспільство наскрізь інфіковане соціальними страхами, і як наслідок – політичний нігілізм, що проявляється у відсутності довіри до влади як такої. Ще однією рисою українського менталітету є замкненість, інтроверсія, прагнення приховати від оточення не лише свій внутрішній світ, а й життя своєї родини, глибоко затаєні негативні емоції та почуття, які в українській ментальності превалюють над позитивними; найбільш патогенними серед них слід вважати сором, заздрість до інших, почуття провини тощо. Руйнування традиційної картини світу спричинюється до соціальної апатії та нестабільності індивідуального життєвого світу українців, що пояснюють численні психологічні та психотерапевтичні проблеми наших співвітчизників. Зрозуміло, що причини всіх особливостей і негараздів психічного стану сучасних українців не варто шукати тільки в 1932–1933 роках, проте можна з упевненістю стверджувати, що переживання й опрацювання суспільством психічної травми Голодомору в необхідному для цього масштабі лише розпочато.

Аналітична робота, опрацювання наявних документів, опублікованих свідчень, залучення результатів етнографічних, історичних, біологічних досліджень дають змогу зробити важливі висновки.

Голод зумовлює фізичні страждання людини. Тривале голодування призводить до фізичного виснаження і завдає надзвичайно сильних психічних страждань. Унаслідок голоду змінюється психічний стан людини: після мобілізації і поведінкового збудження її охоплюють байдужість, слабкість, апатія.

У період 1932–1933 років унаслідок тривалого масового недоїдання і голоду велика кількість людей зазнавала сильних фізичних і психічних страждань. Загальний психічний стан населення був стресовим, напруженим, пригніченим, сповненим страхів.

Фізичні страждання підсилювались і помножувались відчуттям безвиході, безнадії, розгубленості і вимушеної (навченої) безпомічності, блокувались природні психологічні, та й соціальні, механізми опанування фізичних страждань. Моральний тиск і примус, постійний психологічний терор, насильство і репресії посилювали психічні страждання людей від голоду.

Аналіз щоденникових записів показує, що в період голоду 1932 р. голодне виснаження проявлялося в мобілізаційних реакціях і звуженні свідомості: усе, що відволікало від основної потреби (в їжі), викликало неконтрольований афект, гнів, злість, грубість, жорстокість, агресію. У

записах 1933 р. спостерігається перехід від відчаю до апатії, байдужості, загальмованості.

Унаслідок мук голоду і крайнього виснаження, споглядання голодних смертей рідних і знайомих людей, безрезультатних намагань знайти їжу для себе і родини населення України в 1932–1933 роках перебувало в стані, близькому до повного психічного зламу від почуття безвиході, за яким ішли канібалізм, самогубство. У звуженій стражданням голоду свідомості вбивці висновок про те, що приречена на смерть дитина може дати шанс вижити іншим, був логікою відчаю, хоча й, безумовно, порушував існуючі тоді і зараз моральні й законні норми.

Про наявність трансгенераційного перенесення травми Голодомору свідчить емоційність, яку викликає в представників наступних поколінь обговорення цієї теми, у тому числі й спротив, майже масове бажання уникнути страждання, які актуалізуються навіть при згадках про пережиту народом трагедію.

Отже, можемо зробити певні узагальнення.

У період 1932–1933 років унаслідок тривалого голодування і позбавлення можливості харчуватися у психічному стані населення України відбувалися значні зміни. При цьому людина переживала важкі фізичні і психічні страждання, підсилені соціальним тиском і політичним терором. Сила і масштаб страждань перебували за межею адаптаційних ресурсів психіки, пригнічених вимушеною беспорядністю. Звичними явищами стали самогубства, убивства з метою людодіства, трупоїдство померлих родичів, інших людей. Деформації у сфері відчуттів і сприйняття, уявлень та перебігу ідей, пам'яті, бажань, прагнень, вольових прагнень, характеру і темпераменту, всієї сукупності душевного життя особистості мали характер звуження свідомості на домінантній потребі виживання – потребі в їжі. Відбувалося депресування і послаблення голодом практично всіх чинників, що детермінують поведінку людини (детермінаторів): самозбереження і порогів ризику, репродуктивного статевого потягу, релігійних, моральних, естетичних почуттів тощо.

Дії сталінського тоталітарного режиму в період 30-х років ХХ ст. мали ознаки політичної технології. Вони спричинили злам психіки населення, що проживало на території України. Такий злам має віддалені наслідки як психічна травма для його безпосередніх жертв та ознаки трансгенераційної передачі подальшим поколінням. Особливості цих психологічних наслідків та способи їх подолання нащадками в третьому поколінні потребують спеціальних досліджень.

Література

1. Малахов Г. П. Голодание / Г. П. Малахов. – СПб. : Крылов, 2009. – 192 с.
2. Атватер И. Психология для жизни. Упорядочение образа мыслей, развитие и поведение человека наших дней : учеб. пособие / И. Атватер, К. Г.

Даффи ; пер. с англ.; под ред. проф. Е. А. Климова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 535 с.

3. Поляков В. А. Поволжский голод начала 1920-х гг.: к историографии проблемы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.nivestnik.ru/2005_1/05.shtml.

4. Коллективизация і голод на Україні 1929–1933: Зб. документів і матеріалів. – 2-ге вид., стереотип. / ред. кол. С. В. Кульчицький (відп. ред.); упоряд. Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна. – К.: Наук. думка, 1993. – 733 с.

5. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – 1126 с.

6. Соловей Д. Сказати правду: винищення людности в Україні в 1929–33 рр. (Спроба накреслити загальну картину акції та кількість жертв) [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://poltava-repres.narod.ru/genocid/gen_ua/sol_07.htm.

7. Elgar M. A. Cannibalism: ecology and evolution among diverse taxa / ? Mark A. Elgar, Bernard J. Crespi. – 1992. – 361 p.

8. Tolkamp H. H. Organism-substrate relationships in lowland streams / H. H. Tolkamp. – 1980. – 211 p.

9. Milner J. S. Hardness of heart: Hardness of Life: the stain of human infanticide / J. S. Milner. – 2000.

10. Особистісний вибір: психологія відчаю та надії / за ред. Т. М. Титаренко. – К.: Міленіум, 2005. – 336 с.

11. Гой Т. В. Общество и коллективная травма: Семинар Питера Келлермана / Т. В. Гой, П. П. Горностай, Е. В. Кистаева // Психодрама и современная психотерапия. – 2005. – № 2-3. – С. 141–145.

12. Кукиер Р. Психодрама Человечества. Действительно ли это утопия? / Р. Кукиер // Психодрама и современная психотерапия. – 2004. – № 4. – С. 29–42.

13. Наор Я. Театр Холокоста / Я. Наор // Психодрама и современная психотерапия. – 2005. – № 4. – С. 15–30.

14. Шутценбергер А. А. Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциограммы / А. А. Шутценбергер. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2001.

15. Kellermann N. P. F. Transmission of Holocaust Trauma. National Israeli Center for Psychosocial Support of Survivors of the Holocaust and the Second Generation, 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://peterfelix.tripod.com/home/trans.htm>.

16. Volkan V. Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism / V. Volkan. – New York : Farrar, Straus and Giroux, 1997. – 280 p.

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ
ТА ЇЇ РОЛЬ У СТАНОВЛЕННІ ГРОМАДЯНИНА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Збірник наукових праць
Випуск 9

Редактори: М. О. Литвин, Т. А. Кузьменко
Оператори: І. В. Микитенко, О. В. Стрільчук,
І. В. Трохимець

Переклад анотацій (англ.) Т. Б. Тихонової

Макет і технічна редакція М. В. Бородчак

Підписано до друку 30.07.2009р. Формат 84x108/32. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 16,7. Обл.-вид. арк. 17,5.
Тираж 300 пр. Зам. № 290.

Видавництво “Міленіум”
Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до державного реєстру
видавників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №535 від 19.07.2001 р.
м. Київ, вул. Фрунзе, 60. Тел./факс 222-74-35